

MEŞŞÂÎ MANTIKTA ÖRNEKLEMENİN (ANALOJİ) FARKLI CİHETLERDEN İNCELENMESİ ÜZERİNE BİR SORUŞTURMA¹

Ali TEKİN²

Geliş: 05.09.2019 / Kabul: 12.12.2019

DOI: 10.29029/busbed.615985

Öz

Bu makalenin amacı akıl yürütme türlerinden biri olan örnekleme Meşşâî mantık sistemi içerisinde farklı yönlerden incelemek ve örnekleme ile ilgili bazı meseleleri tartışmaya açmaktır. İslâm mantık tarihi içerisinde farklı mantıksal yapılar ve perspektifler mevcuttur. Mantıksal perspektifler, mantık biliminin nasıl bir yapısal bütünlüğe sahip olduğu ve temel gayesinin ne olduğu soruları çerçevesinde anlaşılabilir. Farklı mantıksal yapılar sadece mantığın genel yapısına dair bakış açıları ile ayrışmamakta, mantık biliminin alt konu ve meselelerinin incelenme tarzlarında mantıksal yapılara göre değişebilmektedir. Kanaatimizce örnekleme alt konusu da farklı mantıksal yapılarca böylesi farklı inceleme tarzlarına dayalı olarak ortaya konulmuştur. Örnekleme, mantık tarihindeki alışıldık kısa anlatılar yanında, Meşşâî mantık yapısı içerisinde yapının farklı bölümleri de göz önünde bulundurularak farklı cihetlerden soruşturulabilme imkânına sahiptir. Örnekleme üzerinden açılacak tartışma mantık biliminin diğer alt konuları hakkında açılması muhtemel tartışmalara ilişkin bir örnek sunma şeklinde ikincil bir amacı da taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mantıksal Yapılar, Meşşâî Mantık, Örnekleme, Akıl Yürütme, Beş Sanat.

¹ Bu çalışma 26-27 Nisan 2019 tarihleri arasında Bingöl'de gerçekleşen "Geçmişten Günümüze İslâm Dünyasında Mantık Çalışmaları Sempozyumu"nda "Meşşâî Mantıkta Analojinin Farklı Cihetlerden İncelenmesi Üzerine Bir Soruşturma" başlığıyla sunulmuş olan bildiri metninin gözden geçirilmiş halidir.

² Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Mantık Anabilim Dalı, aliutekin@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6454-4072>.

AN INQUIRY INTO STUDYING ON EXEMPLIFICATION (ANALOGY) FROM DIFFERENT ASPECTS IN THE PERIPATETIC LOGIC

Abstract

The aim of this article is studying exemplification which is one of the kinds of reasoning in Peripatetic logic system from different aspects and coming up a discussion about some problems relating to exemplification. There are different logical structures and perspectives in Arabic-Islamic history of logic. The logical perspectives may have been understood in the frame of the questions of how logic has a structural integrity and what the main object of logic is. Different logical structures are not only differentiated with their points of view on general structure of logic, but also the research ways of the subtopics and problems of logic may have been changing according to the logical structures. In our opinion, exemplification subsubject has also been put forward on the basis of such different ways of investigation by the different logical structures. Exemplification, in addition to the usual short narratives in the history of logic, has the opportunity to be investigated from different aspects by considering different parts of the structure in Peripatetic logical structure. The discussion through exemplification has also a secondary purpose as providing an example relating to possible discussions about other subtopics of logic.

Keywords: Logical Structures, Peripatetic Logic, Exemplification, Reasoning, Five Arts.

Giriş

Klasik mantıkta bilimsel olan-bilimsel olmayan düşünme biçimleri yüzlerce yıl boyunca bilim ve felsefe çevrelerinde temel konular üzerinden incelenmiş olmakla birlikte mantık bilimi dönem dönem yapısal değişikliklere uğramış, bu süreçlerde farklı mantıksal perspektifler ortaya çıkmıştır. Mantık bilimini, varlığı akılla felsefeye anlamaya çalışan filozoflar yanında, farklı ilkeler üzerinden okumaya çalışanlar da olmuştur. Mantık biliminin üst düzey felsefî çalışmalara konu edildiği kitaplar yanında bilimlere yeni başlayanlar için yazılan ders kitaplarında da benzer durumların gözlemlenebildiğini söyleyebiliriz. Temelde hepsi de Aristoteles'in (ö. MÖ 322) ortaya koyduğu kitaplardan yararlanarak kendilerini var kılsalar da farklı hareket noktaları merkezinde farklı yapısal bütünlükler halini alan bu mantıksal yapılardan kimisi mantığı dokuz kitaplık³ ya da sekiz kitaplık bütüncül bir sistem olarak yeniden inşa etmekte,⁴

³ Mantık bilimini, burhan teorisini konu edinen *İkinci Çözümlemeler (Kitâbu'l-Burhân)* merkezinde ve dokuz kitaplık bütünlüklü bir yapı olarak gören İslâm mantıkçısının Fârâbî

kimisi sekiz kitabı bilfiil yeniden inşa etmekle birlikte ilk kitap olan *Kategoriler*'i mantığın dışında tutmakta,⁵ kimisi Aristoteles'in sekiz değil altı kitabının bu bilimi teşekkül ettirdiğini düşünmekte,⁶ kimisi kitapların belirli şekillerde sıralanabileceğini ve bu sıranın değişmeyeceğini düşünmekte iken (Fârâbî, 1404: 106) kimisi kitapların sıralarının değiştirilmesini olanaklı görmekte,⁷ kimisi *İkinci Çözümlemeler*'i ve devamındakileri yasaklamakta (Durusoy, 2010: 13) kimisi bu bilimi kitaplardan müteşekkil görürken kimisi tek bir kitaplık inşayı yeterli görmekte⁸ ve farklı seviyelerdeki ders kitapları niteliğindeki metinlerle iktifa etmekte,⁹ kimisi ise belirli bir süre bu bilim üzerine çalışırken

olduğunu söyleyebiliriz. Fârâbî *İhsâu'l-'Ulûm*'da açık bir şekilde bu bilimin sekiz kitaptan oluştuğunu söylemiştir (Fârâbî, 1931: 21). Ancak bu, Fârâbî'nin beş tümeli konu edinen *İsâgûcî* kitabını mantığın dışında tuttuğu anlamına gelmemektedir. Zira *İsâgûcî* sekiz bölümlük bir yapının bir parçası değil, bunun bir girişidir. Şayet giriş konumunda olan bu kitabı da sayarsak dokuz kitaplık bir mantıksal yapıdan söz etmemiz pekala mümkündür. Bununla birlikte Fârâbî müstakil olarak bir *İsâgûcî* risalesi de kaleme almış ve bu metni İbn Rüşd'ün yaptığı gibi sistemin dışında tutmamıştır (Fârâbî, 1986a: 75-87).

⁴ İslâm dünyasında mantık bilimini Aristoteles'in yazdığı sekiz kitaplık bir sistem temelinde inşa eden en önemli filozof İbn Rüşd'dür (ö. 1198). İbn Rüşd'ün kendisi de bir *İsâgûcî* risalesi, daha açık bir ifadeyle Porphyrius'un (ö. 305) *Isagoge* adlı eserine bir telhîs, yani orta şerh kaleme almış, ancak Arapçası günümüze ulaşmamış olan bu metninde *İsâgûcî*'nin mantık biliminin bir bölümü olarak görülemeyeceğini, yazdığı orta şerhin ise sadece Porphyrius'ün metnini anlaşılır kılmak amacıyla telif edildiğini ifade etmiştir (Averroes, 1969: 27).

⁵ Bu perspektifin İslâm dünyasındaki meşhur örneği İbn Sînâ'dır. İbn Sînâ Aristoteles'in mantık biliminin ilk kitabı olarak kaleme aldığı *Kategoriler*'in mantık biliminden çıkarılması gerektiğini düşünmüş ve ilginç bir şekilde bu iddialarını, kaleme aldığı hacimli *Kategoriler* kitabında dile getirmiştir (İbn Sînâ, 2010a: 5-7).

⁶ Özellikle modern dönemde Aristoteles'in mantık külliyyatı sekiz değil, altı kitap olarak görülmüş, *Retorik* ve *Poetika* mantık biliminin dışında tutulmuştur. Immanuelis Bekkeri, Aristoteles külliyyatını yayınlarken mantık kitaplarını altı kitap olarak birinci ciltte (Aristotelis, 1837a), *Retorik* ve *Poetika*'yı ise on birinci ciltte yayınlamıştır (Aristotelis, 1837b).

⁷ Kitapların sıralarının değişmesini mümkün görenler hakkında Fârâbî bazı değerlendirmelerde bulunmuştur (Fârâbî, 1409: 4-8).

⁸ İslâm dünyasında tek kitaplık mantık inşası için Gazzâlî'nin (ö. 1111) çalışmaları örnek verilebilir. Bu eserler hakkında kısa bilgiler edinmek bile bu açıdan önemlidir (Durusoy, 2010: 17).

⁹ İslâm dünyasında işlevselliği açısından mantık bilimine ilişkin müktesebâtan, ders kitaplarında ele alındığı kadarıyla yararlanan perspektiflerin olduğu bilinmektedir. Bu ders kitaplarının hazırlanmasında zemini oluşturan en meşhur ve en önemli iki kısa metin Ebherî'nin (ö. 1265) *İsâgûcî*'si (Ebherî, 2017) ve Kâtûbî'nin (ö. 1277) *Şemsîyye*'sidir (Kâtûbî, 2018).

sonrasında yolları ayırmaktadır.¹⁰ Batıda 17. yüzyıl sonrasında, İslâm dünyasında ise 12. yüzyıl sonrasında süreç değişmiş; mantıksal yapı “Meşşâî mantık”¹¹ diye isimlendirdiğimiz yapı dışında kalan ve genel bir isimlendirmeye *müteah-hirûn* yani sonrakiler ya da daha özel isimlendirmelerle İşrâkî mantık, beyânî mantık, Eş‘arî mantık ve benzeri şekilde isimlendirilmeleri mümkün olan mantıksal yapılar halini almaya başlamış; mantık bilimi ekseriyetle farklı düzeylere göre yazılan ders kitapları şeklinde telif edilmeye devam etmiş (El-Rouayheb, 2019: 16-17); sonrasında ise sadece tarihsel okumalara konu olmuştur (Durusoy, 2010: 18-20). Bu anlamda bahsettiğimiz yapıların neredeyse tamamı artık tarihsel araştırmaların konusu haline gelmiştir.

Mantık biliminin iki bin üç yüz yılı aşkın bir süredir muhatap olduğu bu farklı mantıksal yapılar, mantığın özel bazı alt konularını da kendi bütünlükleri içerisinde bu bütünlüğün yapısına uygun düşecek şekilde inşa etmiştir. Buna ilişkin birçok örnek verilebilir. Bunlardan biri de “örnekleme” (*temsîl*) ya da meşhur ismi ile “analoji”dir.¹² Örnekleme alt konusu, bahsettiğimiz mantıksal yapıların perspektifine göre farklı cihetlerden ele alınmış ancak özellikle de son asırlarda daha ziyade standart kısa anlatılara konu olmuştur.¹³ Farklı alt konularda da karşımıza çıkma olasılığının yüksek olduğunu tahmin ettiğimiz bu anlatı örneklerinin daha büyük genel bütünlüklerden oluşan mantıksal yapılar cihetinden ele alınması, ilgili alt konuların daha farklı anlaşılma imkanlarını karşımıza çıkarabilme olanağına sahip gözükmektedir. Örnekleme alt konusunun böylesi bir perspektifle ele alınarak tartışmaya açılması da onun farklı bir şekilde yeniden anlaşılmasına yardımcı olabilecektir.

Bu makalede klasik mantığın alt konularından biri olan ve temelde akıl yürütme başlığı altında ele alınan örneklemenin bahsettiğimiz mantıksal yapı ve

¹⁰ Mantıkla ilgilenip bu bilime karşı çıkanlara örnek olarak İbn Teymiyye (ö. 1328) ve Suyûtî (ö. 1505) verilebilir (Durusoy, 2010: 18).

¹¹ “Meşşâî mantık” isimlendirmesini Jonathan Barnes’ın kullandığı görülmektedir; bkz. Jonathan Barnes, “Peripatetic Logic: 100BC-200AD”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, No: 94, Greek & Roman Philosophy 100 BC-200 AD, v. II (2007), s. 531-546.

¹² Makalenin başlığında her iki isim de zikredilmiştir. Kanıtlamanın ismi hakkındaki durum, ilgili başlıkta tartışmaya açılacaktır.

¹³ Metin içerisinde de denildiği gibi bu anlatılar ilgili eserlerin amacına uygundur. Ancak burada dikkat çekmek istenen husus bu anlatıların daha hacimli mantık sistemlerinde farklı cihetlerden ele alınma ve soruşturulma imkanını taşımasıdır. Bunlara örnek olarak Magnîsî (Magnîsî, 2009: 187) ve Mehmed Hâlis (Mehmed Hâlis, t.y.: 161) ifade edilebilir.

bütünlüklerden biri olan “Meşşâî mantık yapısı” içerisinde “farklı cihetlerden” anlaşılabilmesine ilişkin bir araştırma yapılmaya çalışılacaktır. Söz konusu edilen bu “farklı cihetler” makalenin alt başlıklarında ortaya konulacaktır. Örnekleme, Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’ün ilgili mantık eserlerinden hareketle Meşşâî mantık perspektifi çerçevesinde; ilk alt başlıkta “adı cihetinden”, ikinci alt başlıkta “akıl yürütme teorisindeki yeri cihetinden”, üçüncü alt başlıkta “tanımı cihetinden”, dördüncü alt başlıkta “yapısı cihetinden”, beşinci alt başlıkta “türleri ve örnekleri cihetinden”, altıncı alt başlıkta “tümel kıyasî sanatlardaki yeri cihetinden”, yedinci ve son alt başlıkta ise “tikel kıyasî sanatlardaki yeri cihetinden” incelenmeye, bu inceleme üzerinden tartışmaya açılmaya çalışılacaktır. Makalenin sonuç kısmı ise genel bir değerlendirme ve öngöründen oluşacaktır.

1. Adı Cihetinden Örnekleme

“Örnekleme” diye ifade ettiğimiz kanıtlama biçiminin bugün Türkçede daha meşhur olan ismi “analoji”dir. Kanaatimizce bu kanıtlama biçiminin en başta adının Türkçede nasıl ifade edilmesi gerektiğine ilişkin bir soruşturma ortaya konulabilir. Zira Meşşâî filozofların tercih etmiş oldukları terimler böylece bir soruşturmayı da gerekli kılmaktadır. Şimdi öncelikle “analoji” teriminin kullanımına değinebilir, sonrasında Aristoteles’in kullandığı terime, devamında Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’ün kullandıkları terimlere yer verilebilir.¹⁴

“Analoji” şeklinde Türkçede ifade ettiğimiz terim dilimize modern Batı dillerinden, İngilizce ya da Fransızcadan geçmiştir. Terimin İngilizcesi olan *analogynin* İngilizceye 15. yüzyılda Fransızcadaki *analogieden* ya da doğrudan Latincedeki *analogiadan* geçmiş olduğu düşünülmektedir. Latincedeki kullanımın da kaynağı ve kelimenin orijinali Yunancadır.¹⁵ Yunancadaki *analogianın* İngilizcedeki karşılığı “oran” ve “orantı” anlamına gelen *proportion* (Liddell and Scott, t.y.: 51) ya da *proportinalitydir* (Edward, 2016: 46, Dipnot: 90). Yunancadaki *analogos* ise “orantılı” (*proportionate*) anlamına gelmektedir (Brewer, 1996: 949). Kelime *ana-* ön eki ile *logos* kelimesinin bileşiminden oluşmakta ve *-ia* bitışı ile terimleşmektedir. *Ana-* öneki, “yukarıya”, “-e göre”

¹⁴ Terimin kökeni ve karşılıkları ile ilgili analizler yapan Abdulkadir Coşkun analoji yerine “örneklem”i tercih etmektedir (Abdulkadir Coşkun, 2014, 196).

¹⁵ Kelimenin anlamları ve etimolojisi için bkz. <https://www.etymonline.com/word/analogy> (28.03.2019). Kelimenin etimolojik tarihinin şemalı bir anlatımı için bkz. <https://etymologeek.com/eng/analogy> (28.03.2019)

(Liddell and Scott, 46); *logos* ise “oran” (*ratio*), “söz”, “konuşma”, “hesap etme” (Liddell and Scott, 416-417) gibi anlamlara gelmektedir. Kısacası *analogia* kelimesi, günlük dil açısından düşünüldüğünde Türkçedeki “orantı” ve “benzeşim” gibi kelimelerle ifade edilen anlamlara delalet etmektedir denebilir.

Analogia kelimesini Platon (ö. MÖ 347/348) *Timaios* adlı eserinde “matematiksel oran” anlamında kullanmış (Brewer, 1996: 949) ve Aristoteles kelimeyi hocası Platon’dan tevarüs etmiştir (Sandstad, 2012: 33). Aristoteles *analogia* kelimesini farklı eserlerinde -burada bahsedilen üçüncü tarz akıl yürütme anlamına delalet etmek için olmasa da- kullanmıştır (Sandstad, 2012: 33-37). Bunlardan bazılarını örnek verilebilir. Mesela Aristoteles’in *İkinci Çözümlemeler*’indeki şu üç pasaja bakılabilir:

“*Burhânî bilimlerde kullanılan ilkelerden kimisi bir bilimin kendisine özgü, kimisi de ortak -bunların ortaklığı benzerliğe dayalı (κοινὰ δὲ κατ’ τὸ ἀναλογίαν: koina de kat’ to analogian; Arapçası: ve’l-’âmîyye hiye ‘alâ tarîki’t-tenâsüb) (...)*” (Aristotle, 1997: I, 10, 76 a 38-9, s. 68; Aristoteles, 2005: 22; Aristû, 1999b: 462).

“*Öte yandan bunun başka bir yolu benzeşime göre (κατὰ τὸ ἀνάλογον: kata to analogon; Arapçası: ‘alâ tarîki’t-tenâsüb) seçmektir. Nitekim kıkırdak, kılıç ve kemik denilen nesneye bir ve aynı ad verilemez; ne ki böyle olanların bir doğası varmış gibi bunlara yüklenenler de bir ve aynı olacak*” (Aristotle, 1997: II, 14, 98 a 20, s. 242; Aristoteles, 2005: 72; Aristû, 1999b: 605).

“*(...) Sözelgişi “orantılı olanlar niçin çapraz yer değiştirir? (οἷον διὰ τί καὶ ἐναλλάξ ἀνάλογον: hoion dia ti kai enallaks analogon; Arapçası: misâli zâlik lime sâret izâ beddelet hiye eydan mütenasibe)” Çizgilerde ve sayılarda bunun nedeni hem ayrı hem aynı: Çizginin çizgi olması bakımından ayrı, çizginin belirli bir büyümeye iye olması bakımından aynı. Bu her durumda böyle. Rengin renge benzer olması ile betinin (şeklin) betiye (şekle) benzer (τοῦ δ’ ὁμοιον: tou d’ homoion; Arapçası: mütenasibe, müsäviye) olmasının nedeni de başka başka. Bunlarda “benzerlik” eşadlı: Ola ki berikide kenarların orantılılığı (τὸ ἀνάλογον: to analogon; Arapçası: mütenâsibe) ve açuların eşitliği demek, renklerde ise onlara ait duyumun bir olması veya bu türden bir başka şey demek. Ayrıca benzeşime göre aynı olanların orta terimi de benzeşime göre aynı olacak (τὰ δὲ κατ’ ἀναλογίαν τὰ αὐτὰ καὶ τὸ μέσον ἔξει κατὰ ἀναλογίαν: ta de kat’ analogian ta auta kai to meson heksei kata analogian; Arapçası: ve’l-eşyâu’llefî hiye bi’t-tenâsüb vâhide bi-a’yânihâ fe’l-evsat mevcûd lehâ eydan ‘alâ tarîki’t-tenâsüb)” (Aristotle, 1997: II, 17, 99 a 1-17, s. 248-250; Aristoteles, 2005: 74; Aristû, 1999b: 611-612).*

Kelime *Nikomakhos’a Etik*’te de sıkça geçmektedir. Kelimenin çokça geçtiği bir paragraftan bir bölüm şöyledir:

“(…) O halde hak bir tür orantıdır (ἔστιν ἄρα τὸ δίκαιον ἀνάλογόν: *estin ara to dikaion analogon*). Çünkü orantı yalnızca birimlerden oluşan sayıların bir özelliği değil, genel olarak sayının özelliğidir; nitekim anlamada oranların eşitliği ve en az dört şey söz konusudur. Çünkü bölünmüş ortalama dört şeyin söz konusu olduğu açık, ama sürekli olanında da dört şey vardır, çünkü bir terimi ikiyeymiş gibi kullanır, yani onu iki kez ifade eder. Örneğin “a”nın “b” ile ilişkisi nasılsa, “b”nin de “c” ile ilişkisi öyledir. Demek ki “b”den iki kez söz edilmiştir. Öyleyse “b” iki kez alınmışsa, orantılı olanlar (τὰ ἀνάλογα: *ta analoga*) dört tane olacaktır. Hatta en az dört şey söz konusudur ve oran aynıdır; çünkü aynı şekilde iki kişiye ve iki şeye bölünür (...). Matematikçiler de bu anlamaya geometrik orantı adını verirler. Nitekim geometrik orantıda teklardan birinin diğeri ile ilişkisi ne ise, bütün ile bütünün ilişkisi de odur (...). O halde bu hak orantılı olanlar; haksızlık da orantılı olana aykırı olanlar (τὸ μὲν οὖν δίκαιον τοῦτο, τὸ ἀνάλογον, τὸ δ' ἄδικον τὸ παρὰ τὸ ἀνάλογον: *to men oun dikaion touto, to analogon to d' adikon to para to analogon*)” (Aristoteles, 1998: V, 3, 1131 a 29-1131 b 5, s. 94-95).

Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Ancak çevirilerde de görüldüğü üzere Aristoteles bu eserlerinde *analogia* kelimesini “oran”, “orantı”, “benzer”, “benzeşim” ve “benzerlik” gibi anlamlarda kullanmakta ve ilgili yerlerde, “örnekleme” dediğimiz kanıtlama biçimini anlatmamaktadır.

Aristoteles, “matematiksel orantı” anlamında kullanılan *analogia* kelimesini matematiksel ilişkiler dışındaki ilişkileri de içerecek şekilde anlamını genişleterek kullanmıştır. Oranları (*ratios*) birbirine eşit dört sayının orantılı (*proportionate*) yani *analogos* olduğu söylenir. Mesela 8, 4, 2, 1 sayılarına orantılı yani *analogos* denir. Zira 8 ve 2'nin oranı (*ratio*) ile 4 ve 1'in oranı birbirine eşittir ve bu oran 4'tür. Yukarıda *Nikomakhos'a Etik*'ten alıntılıdığımız yerde de hakkın yani adaletin *analogon*'un bir türü olduğu ifade edilmişti (Brewer, 1996: 949; Sandstad, 2012: 33).

Kanıtlama tarzlarından biri olan örneklemeyi anlattığı ana metni olan *Birinci Çözümlemeler*'de ise Aristoteles'in kullandığı terimin *analogia* değil *paradeigma* olduğu görülmektedir. Yunancadaki *paradeigma* kelimesi “yan yana”, “-in yanında” anlamına gelen *para-* öneki (Liddell and Scott, 519) ile “göstermek” anlamına gelen *deiknūmi* fiilinin (Liddell and Scott, 152) bileşiminden oluşan *paradeiknūmiden* gelmektedir (Liddell and Scott, 521) ve *paradeigma* ismi “örnek”, “model”, “kalıp” anlamına gelmektedir (Liddell and Scott, 521). Kelime Yunancadan Latinceye *paradigma* şeklinde ve oradan da 15. yüzyılda

İngilizceye *paradigm* şeklinde geçmiştir.¹⁶ Görüldüğü üzere *paradeigmanın* Türkçedeki tam karşılığı “örnek”tir. Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*’de örneği anlattığı yerde şöyle demektedir:

“Uç terimin orta terimde bulunduğu üçüncü terime benzer bir şeyle tanıtıldığında beriki bir “örnek”tir (Παράδειγμα δ' ἐστὶν ὅταν τῷ μέσῳ τὸ ἄκρον ὑπάρχον δειχθῆ διὰ τοῦ ὁμοίου τῷ τρίτῳ: *Paradeigma d' estin hotan tō mesō to akron hüparkhon deikhthē dia homoion tō tritō*; Arapçası: ve emme'l-*misâl*, fe-innehü yekûnu izâ kâne vücüdü't-tarafi'l-ekber fi'l-vâsita yütebeyyenü bi-vücüdi 'ş-şebih fi't-taraifi'l-asgar)” (Aristoteles, 1998: II, 24, 68 b 38-9, s. 220-221; Aristü, 1999a: 401).

Aristoteles *Retorik*’te de farklı vesilelerle *paradeigma* terimini aynı anlama delalet eder tarzda birçok defa kullanmaktadır. Örneğin *Retorik*, I, 2’de Aristoteles şöyle demektedir:

“Örnek bir tümevarımdır, örtük kıyas bir kıyastır (ἐστὶ γὰρ τὸ μὲν παράδειγμα ἐπαγωγὴ, τὸ δ' ἐνθύμημα συλλογισμὸς: *esti gar to men paradeigma epagōgē, to d' enthümēma syllogismos*)” (Aristotle, 1982: I, 2, 1356 b 2-3, s. 18; Aristoteles, 2004: 39).

Yakın anlamdaki kullanımlarla *İkinci Çözümlemeler*’de de karşılaşılabiliyor. Filozof şöyle demektedir:

“Retorik usamlamaların ikna etme tarzı da aynı: ya bir çeşit tümevarım olan örneği (διὰ παραδειγμάτων: *dia paradeigmatōn*; Arapçası: bi'l-emstile) ya da bir çeşit kıyas olan örtük kıyası kullanırlar” (Aristotle, 1997: I, 1, 71 a 10-1, s. 24; Aristoteles, 2005: 9; Aristü, 1999b: 426).

Görüldüğü üzere Aristoteles’in kullandığı *analogia* kelimesi klasik dönem Arapça çevirilerde *tenâsüb* ile karşılanmıştır. Dolayısıyla ilişkili olmakla birlikte örneksel akıl yürütme (*exemplary reasoning*) (Brewer, 1996: 950), örnekle kanıtlama (*argument by example*) için (Sandstad, 2012: 44) Aristoteles’in tercih ettiği terim *analogia* değil *paradeigma*’dır. Ancak Batıda örneklemeyi ifade için daha sonraları *analogia* kelimesi alınmış, kelime “ilişkili benzerlik” (*relevant similarity*) anlamını ifade edecek şekilde genişletilmiş ve bugünkü anlamında kullanılmaya başlanmıştır (Brewer, 1996: 950-951, Dipnot: 81).

Bilebildiğimiz kadarıyla, İslâm dünyasındaki Meşşâî mantıkçılar bu kanıtlama tarzı için *analogianın* Arapçası olan *tenâsüb* kelimesini kullanmamış-

¹⁶ Kelimenin etimolojisi için ayrıca bkz. <https://www.etymonline.com/word/paradigm> (28.03.2019).

lardır. Onların kullandıkları en yaygın kelimeler *misâl* ve *temsîl*dir. Örneğin Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kıyâsi's-Sagîr*'de *misâli* (Fârâbî, 1990b: 93), *Kitâbu'l-Kıyâs*'ta ve yine *Kitâbu'l-Hatâbe*'de *temsîli* (Fârâbî, 2019, p. 38) kullandığı görülmektedir. İbn Sînâ örneğin *eş-Şifâ: el-Kıyâs*'ta (İbn Sînâ, 1954: 38-167) ve *eş-Şifâ: el-Hatâbe*'de (İbn Sînâ, 1964: 568-569) hem *temsîli* hem *misâli*, *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ta (İbn Sînâ, 2005: 57-58), *Kitâbu'n-Necât* (İbn Sînâ, 1985: 93) ve *'Uyûnu'l-Hikme*'de (İbn Sînâ, 2010b: 76) *temsîli* kullanmakta, *Kitâbu'n-Necât*'ta *misâl* kelimesini *temsîl*de kendisinden hüküm nakledilene tahsis etmektedir (İbn Sînâ, 1985: 93). İbn Rüşd ise yerine göre örneğin *Telhîsü'l-Kıyâs*'ta (İbn Rüşd, 1992: 353) *misâli*, *Telhîsü'l-Hatâbe*'de (Averroes, 2002, p. 1.2.16) *temsîli* kullanabilmektedir. *Misâl* “örnek”, *temsîl* ise “örnekleme” anlamına gelmektedir. Biz “örnek”in de kullanılabileceğini düşünmekle birlikte “örnekleme”nin daha iyi bir isimlendirme olduğu kanaatindeyiz. Zira “örnek”, “örnekleme”deki örneği ifade ederken, yani örneklemenin yapı taşlarından birine delalet ederken örnekleme bu işlemin bir özne tarafından yapılmasına delalet etmektedir. Örneklemenin kısaltılarak “örnekleme” şeklinde ifade edilmesi de mümkündür (Coşkun, 2014, 196).

2. Akıl Yürütme Teorisindeki Yeri Cihetinden Örnekleme

İlk bakıldığında akıl yürütme sınıflarının üç olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Gerek modern gerekse klasik metinlerde, hatta Meşşâî filozofların metinlerinde dahi akıl yürütme sınıflarının üç olduğuna ilişkin anlatılarla karşılaşabiliyor. Ancak Meşşâî filozofların, özellikle de Aristoteles'in, örnekleme tümevarıma yaklaşıyor tarzda ifadeler kullandıkları görülebilmektedir. Bu meseleyi ortaya koymak adına önce Meşşâî filozofların metinlerinden akıl yürütme sınıflarının üç olduğuna ilişkin ifadeleri görebilir, sonrasında bunun ikiye düşürülüp düşürülemeyeceği ya da örneklemenin tümevarımla ilişkisi meselesine geçebiliriz.

Fârâbî *Kitâbu'l-Cedel*'de kolaydan zora doğru önce örneklemenin, sonra tümevarımın, sonra ise kıyasın kullanıldığını, bazen bunların her birinin bir arada ve karışık kullanıldığını, sözlerin örnek, tümevarım ve kıyastan oluştuğunu söylemektedir. Böylesi durumlarda insanların bazen tümevarıma benzeyen örnekler kullandıkları dahi görülebilmektedir. Fârâbî şöyle diyor:

“(...) Bu anlam onlar için doğru olduğunda onu kıyasta orta terim kılarlar, o kıyasla gizli olan tikelde karşılaştıkları hükmün varlığını ispat ederler ve o örnek, tümevarım ve kıyastan oluşan bir söz olur. Şeyin temellendirilmesinde ilk olarak örnek (*misâl*) ile başlarlar, sonra ondan kıyasa geçerler, istedikleri şeyden örnek elde edemediklerinde ardından tümevarıma geçerler, sonra ondan kıyasa geçerler ve o şeyin temellendirilmesinde onu kullanırlar. İnsan

buna en çok, en başta ona benzeyen duyulurdan bir şeyi araştırdığında ve onu örnek olarak aldığı anda ihtiyaç duyar. Ve zihinde bu duyulur için mevcut olan şeyi ona benzeyen başka bir şeye nakletmeyi ister, onun için bu geçiş (nukle) şeyin benzediği anlamın duyulur şey olarak alınması dışında onun için doğru olmaz. İki şeyin benzedikleri o anlamın hepsinde duyulur hakkında gözlemlendiği hükmün varlığını temellendirmesi dışında o anlamın hepsi için hükmün varlığının temellendirilmesine ulaşacağı en kolay yol örneğe benzeyen tümevarımdır” (Fârâbî, 1986b, 99-100).

Fârâbî yine *Kitâbu'l-Cedel*'de akıl yürütme tarzlarının üçünü peşkeşe sıralamakta ve bunların arasındaki bazı farklara işaret etmektedir:

“(…) Yüklemler kıyasların bazısı, “Her insan canlıdır, Her canlı cisimdir, Her insan cisimdir” sözümüzde olduğu gibi tümelden tikele olmalıdır; bazısı, “Her insan güler, Her gülen bilgiyi kâbildir, Öyleyse her insan bilgiyi kâbildir” sözümüzde olduğu gibi eşitten eşite doğru olmalıdır. Tümevarımda ise geçiş her zaman tikellerden onların tümeline doğru olur. Nitekim tümevarım tümel öncülün temellendirilmesi için kullanılır (...). Tümevarım birçok benzerden (eşbâh kesîra) tek bir benzere (şebîh) geçiş (masîr) değildir. Bu, benzeşen tikellerden onlara benzeyen diğer bir tikele doğru alınan bir yoldur. Bu, bir tikelden diğer bir tikele doğru olabilir, ki o “örnekler” cümlesine dahildir. Birçok tikelden bir tikele doğru [yol] alanlar ya da bir tikelden bir tikele [yol] alanlar olsun, örneklerin hepsi retorikselidir (ve'l-misâlât küllühâ hatâbiyye)” (Fârâbî, 1986c, 97-8).

Anlaşılabileceği üzere Fârâbî üç akıl yürütme tarzı üzerinde durmakta ve örneklemenin tek bir tikelden (cüz'î: tekilden) tek bir tikele olabileceği gibi birçok tikelden tek bir tikele doğru da olabileceğini belirtmektedir. Benzer bir ifadeyi İbn Sînâ'nın *Kitâbu'n-Necât*'ında da bulabiliyoruz. İbn Sînâ burada örnekleminin başka bir muayyen şeyde ya da başka muayyen şeylerde bulunması nedeniyle muayyen bir şey üzere hükümde bulunmak olduğunu dile getirmektedir. Bu hususa dikkat edilmesi ve birçok tikelden tek bir tikele geçişin tümevarım değil örnekleme olduğu unutulmamalıdır (İbn Sînâ, 1985: 93). İbn Rüşd ise örnekleme tümevarımı bir tümel aracılığıyla geçiş yapmada ortak görünürken, tümevarımda tikellerin çok olduğunu, örnekte ise geçişin tek bir tikelden ya da az sayıda tikelden yapıldığını ileri sürmektedir (İbn Rüşd, 2002: 1.2.35).

Akıl yürütme tarzlarının üç olduğuna dair en açık ifade İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbihât*'ında geçmektedir. İbn Sînâ şöyle diyor:

“Artık kendisini kabule ve doğru görmeye gidilmeyen veya gidilecek olsa bile gidilmeyen bir şeyi ispatlamada kullanılan kanıtlar üç sınıftır. Birincisi kıyas (tümdengelim), ikincisi istikra (tümevarım) ve benzeri (ve mâ ma'ahû), üçüncüsü ise temsil (örnekleme) ve benzeridir (ve mâ ma'ahû)” (İbn Sînâ, 2005: 57).

Filozofların ifadeleri arasında ufak farklılıklar gözükse de her birinin açık bir şekilde örnekleme üç tarz akıl yürütmeden biri olarak düşündükleri açıktır. *Birinci Çözümlemeler*'de Aristoteles de örneği diğer iki akıl yürütme biçiminden ayrı anlatmakta (Aristoteles, 1998: 221), *Retorik*'te bunların sayıca üç olduğunu açıkça ifade etmese de işleyiş biçimlerinden bahsederken örneği diğerlerinden ve özellikle de tümevarımdan ayırmaktadır. Buna göre örnekteki parça-bütün, bütün-parça, bütün-bütün ilişkisi değildir, örnekte söz konusu olan parça-parça ya da benzer-benzer ilişkisidir (Aristoteles, 2004: 42). Ancak Aristoteles'in *Retorik*'te akıl yürütme tarzlarını bazen iki olarak ifade ettiği ve örnekleme tümevarımın altına dahil eder türden açıklamalarda bulunduğu da görülmektedir. Aristoteles'in bir şey kanıtlayan herkesin ya kıyaslar ya da tümevarımlar kullanmak zorunda olduğuna dair ifadeleri ve yine onun "Örnek bir tümevarımdır", "Örneğe ise bir retorik tümevarım diyorum ben" şeklindeki ifadeleri bu anlamda yeniden düşünülebilir ve soruşturmaya dahil edilebilir (Aristoteles, 2004: 39). Dahası filozofun tümevarımı dile getirirken tümevarımsal kıyas (*epagôgês süllogismos*) şeklinde bir terim kullanarak tümevarımı kıyasa yaklaştırdığı da olmaktadır (Aristoteles, 1998: 219). İbn Rüşd *Şerhu'l-Burhân*'da Aristoteles'in tümevarım ile hem tümevarımı hem de örneği kastettiğini yani örneği de tümevarım terimi ile karşıladığını söylemiştir (İbn Rüşd, 1984: 168).

Özetle akıl yürütme tarzlarının formel incelemesinin yapıldığı kitaplarda üç tarz akıl yürütmenin olduğu ve örneklemenin bunların üçüncüsü olduğu ortaya konulmakta ve bu açıklama tatmin edici olmakla birlikte, Meşşâî filozofların eserlerindeki diğer ifade biçimlerinin de yeniden gözden geçirilmesi, farklı eserlerde yapılan farklı açıklama ve kullanılan farklı terminolojilerin bu gözle soruşturulması ve yeniden düşünülmesi klasik mantık sisteminde örneklemenin daha iyi kavranmasına yardımcı olacaktır diye düşünüyoruz.

3. Tanımı Cihetinden Örnekleme

Örneklemenin Meşşâî mantıkta birbirine yakın tanımları ile karşılaşmaktayız. İlgili kanıtlama tarzının mahiyetini anlamak açısından başta Aristoteles, sonrasında ise Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'ün tanımlamalarını doğrudan vererek aradaki farklılıkları görmek ve ortak bir tanımlama denemesinde bulunmak uygun olacaktır.

Aristoteles'in *Birinci Çözümlemeler*'deki ve bizim de az önce yukarıda alıntılıdığımız örneklemenin tanımı olarak alınabilecek ifadesi şöyle idi:

"Uç terimin orta terimde bulunduğu üçüncü terime benzer bir şeyle tanıtlandığında beriki bir "örnek"tir. Şunu da bilmek gerekir: Hem orta terim üçün-

cüde hem de ilk terim üçüncüye benzeyende bulunur” (Aristoteles, 1998: II, 24, 68 b 38-9, s. 221).

Aynı yerin devamında örneklemenin tanımı olarak düşünülebilecek diğer bir ifade ise şöyledir:

“Örnek ne bütüne göre parça gibi ne de parçaya göre bütün gibi; iki şey aynı terimin altında olup biri bilindiğinde parçaya göre parça gibidir. Örnek, tümevarımdan da farklıdır” (Aristoteles, 1998: II, 24, 69 a 14-6, s. 223).

Retorik’teki ifadelerden bazısı şöyledir:

“Örneğe ise bir retorik tümevarım diyorum ben” (Aristoteles, 2004: 39).

“Örneği bir tümevarım olarak tanımlamıştık... Onun desteklediği önermeyle olan ilişkisi ne bir parçanın bütününe olan ilişkisi ne bütünün parçaya olan ilişkisi ne de bütünün bütüne ilişkisi değil, fakat parçanın parçaya ya da benzerin benzere olan ilişkisidir. İki ifade aynı tarzda fakat biri öbüründen daha bilinir olduğunda, ilki bir örnektir” (Aristoteles, 2004: 42).

“Önce örneklerle kanıtlamayı ele alacağız. Çünkü örnekte, uslamamanın temel olan tümevarım özelliği vardır” (Aristoteles, 2004: 134).

Fârâbî de örneklemeyi farklı eserlerinde tanımlamaktadır. Bu tanımlamalar arasında bazı küçük farklılıklar vardır. Bu ifadelerin birlikte düşünülmesi tanım denemesinde faydalı olabilir. Fârâbî *Kitâbu ’l-Kıyâs*’ta şöyle demektedir:

“Örnekleme, ikisinden birindeki varlığı diğerindeki varlığından daha bilinir olduğunda ve ikisi kendisinden dolayı ve kendisi ve ciheti dolayısıyla hükmün daha bilinir olan için bulunduğu tümel anlamın altında beraber olduğunda (cemî’an) bir cüzden/tekte on benzeyen diğer bir cüze/teke hükmün nakledilmesidir” (Fârâbî, 1986c: 36).

Kitâbu ’l-Kıyâsi ’s-Sagîr’deki ifade şöyledir:

“Örnek (misâl) birbirine benzeyen iki şeyi almaktır, bunlardan biri hakkında diğerine benzemiş olduğu şeyle tavsif edilmek bakımından hüküm verilir ve o diğer şey hakkında bir şey söylenmez (...) Örnek hemen hemen tümelin yerine geçmiş tikele yakındır” (Fârâbî, 1990b: 124).

Fârâbî örneklemeyi *Kitâbu ’l-Hatâbe*’de de incelemekte ve tanım olarak alınabilecek ifadeler kullanmaktadır. Örneğin şu ifade bu minvalde değerlendirilebilir:

“Örnekleme, bir şeyin (şey’) herhangi bir şeydeki (emr) varlığını, o şeyin benzer bir şeydeki varlığının açık olması dolayısıyla temellendirmeyi istemektir. Örnekleme halk nezdinde kıyas diye isimlendirilir” (Fârâbî, 2019: p. 38).

Filozofun aynı eserdeki diğer bir ifadesi ise şöyledir:

“Örnekleme, bir şeyin (şey) benzerindeki (şebîh) varlığı şeyin (emr) kendinde varlığından daha bilinir olduğunda, benzerinde bulunması nedeniyle, bir şeyin belirli bir şeyde bulunduğuna insanı ikna etmektir” (Fârâbî, 2019: p. 102).

İbn Sînâ da örneklemenin tanımı olarak alınabilecek önemli ifadeler kullanmaktadır. Örneğin filozof *el-İşârât*'ın yedinci nehcinde şöyle demektedir:

“Örnekleme gelince, bu çağdaşlarımızın kıyas diye açıkladıkları şeydir. Buna göre örnekleme, bir şey üzerine, kendi benzerinde bulunan bir yargıyı vermeye çalışmaktır. Örnekleme, toplayıcı-birleştirici bir anlamdan dolayı kendisiyle uyuşan başka bir tikeldeki benzer bir şey nedeniyle tikel olarak verilen bir yargıdır” (İbn Sînâ, 2005: 57).

İbn Sînâ *Uyûnu 'l-Hikme*'de şöyle diyor:

“Örnekleme görünürün örneğinde bulunması ile görünmeyen üzere hükmetmektir” (İbn Sînâ, 2010b: 76).

Kitâbu 'n-Necât'taki tanım şu şekildedir:

“Örnekleme, o hükmün başka bir muayyen şeyde ya da başka muayyen şeylerde bulunması nedeniyle muayyen bir şey üzere hükmetmektir” (İbn Sînâ, 1985: 93).

İbn Rüşd'e ise *Telhîsu 'l-Kıyâs* adlı eserinde, Aristoteles'in örneği şöyle tanımladığını ifade etmektedir:

“Aristoteles şöyle demiştir: Örneğe gelince, o, ortancanın küçükte ve büyüğün küçük tarafa benzeyende bulunduğunu kanıtlamamızı istediğin şeyden -ki o büyüğün küçükte bulunmasıdır- daha açık olduğunda küçüğe benzer olanda büyüğün varlığı ile büyüğün ortancada bulunduğunu kanıtlamakla büyük tarafın A, küçüğün C, ortancanın B ve C'ye benzeyenin D olması; ve B'nin C'de, A'nın D'de bulunmasının A'nın C'de bulunmasından daha bilinir olmasıdır” (İbn Rüşd, 1992: 353).

Filozofların tanımlama şeklinde alınabilecek bu örnek ifadelerinin birbirine yakın olmakla birlikte ayrıntıda bazı farklılıkları içerdiği anlaşılabilir. Örnekleme türünün yakın cinsi tümevarım mıdır, ikna mıdır, temellendirme midir, nakil midir, kanıtlama mıdır, akıl yürütme midir? Yine örnekleme türünü, içerisine girdiği cinsin diğer türlerinden ayıran ayırım, bir tekilden diğerine geçmek midir, benzeri daha bilindiğinde bir şeyin benzerinde bulunan hükmün şeyin kendisine nakli midir? Bu soruları uzatmak mümkündür. Bu sorular bazen ufak ifade farklılıklarını açıklamaya yardımcı olabileceği gibi, bazen örneklemenin bir tümevarım türü olup olmadığı örneğinde olduğu gibi daha teknik tartışmalara da yol aralayabilir diye düşünüyoruz. Bahsettiğimiz ufak ifade farklılıkları filozoflar arasında görülebildiği gibi, bazen aynı filozofun farklı metin-

leri arasında da görülmektedir. Ancak biz bütün bu tanımlama örneklerini, hatta bunlara benzer diğerlerini de düşündüğümüzde bunlardan yararlanarak bir tanımlama yapmaya çalışabiliriz. Buna göre “*Örnekleme, iki tekilin birindeki varlığı diğerindeki varlığından daha bilinir olduğunda aralarındaki benzerlik nedeniyle hükmün daha bilinir olandan daha az bilinir olana taşınması şeklinde işleyen bir akıl yürütmedir*” diyebiliriz. Bu tanımlama denemesi mevcut tanımlardaki ifadelerden bizim çıkarmaya çalıştığımız bir tanımdır. Yoksa bahsettiğimiz farklılıklardan bizim öne çıkardıklarımız değil de diğerleri öne çıkarılmaya çalışılır ve temellendirilirse buna göre farklı tanımlar elde edilebilir. Bununla birlikte buradaki ifade farklılıklarının her birinin ayrıca soruşturulması ve tartışılması gerektiği de açıktır.

4. Yapısı Cihetinden Örnekleme

Örnekleme, bir akıl yürütme ise ve kamil bir akıl yürütme için birden fazla şeyin bir araya gelmesi gerekiyorsa o zaman örneklemenin parçalardan oluşan bir bütün, bütünlüklü bir yapı olduğunu söyleyebiliriz. Meşşâî filozoflar mantık kitaplarında doğal olarak akıl yürütme tarzlarından kıyası ayrıntılı incelemişler, bu anlamda onun bütünlüğünü sağlayan parçaları ve parçalarının parçaları üzerinde durmuşlar, ancak örneklemeyle dair anlatılarında belki de anlaşıldığını düşündüklerinden ayrıntılı izahlar ortaya koymamışlardır. Dahası belki en çok incelenen akıl yürütme tarzı olan kıyasın bile parçaları ve özellikle de parçalarının parçaları hakkında açığa çıkarılmayı bekleyen ayrıntılı meseleler olduğunu söylemek mümkündür. Kıyasın önermelerden oluştuğunu, önermelerin kıyasın parçası olduklarında öncül adını aldığını, öncüllerden çıkan önermenin özel adının sonuç olduğunu, yine kıyası oluşturan öncüllerin ve kıyastan çıkan sonuç önermelerinin konu ve yüklemelerinin duruma göre küçük terim, büyük terim ve orta terim şeklinde adlandırıldıklarını biliyoruz. Kıyasın yapısının analizine ilişkin benzer anlatıları birçok metinde bulabiliyoruz. Ancak mesela kıyasın terimlerinin kategoriler ile mevcut bağlantılarına ilişkin anlatıları aradığımızda daha az açıklama bulabiliriz. Bunu biraz daha ileriye götürebilir ve örneğin kıyasın terimlerinin beş tümelin hangilerinin kompoze edilmesiyle oluşturulabileceği meselesi araştırıldığında bu meseleyle ilgilenen kitaplar bulmak daha da zorlaşmaktadır. Kıyasın parçalarını, ve parçalarının parçalarını bu minval üzere en ayrıntılı soruşturan Meşşâî filozof Fârâbî’dir. Fârâbî’nin özellikle de kıyasın terimlerinin beş tümele göre inceleyen nadir filozoflardan biri olduğunu söylemek gerekir (Tekin, 2017: 263-285).

Örneklemenin yapısı formel mantık açısından geriye doğru *Birinci Çözümlemeler, Önermeler, Kategoriler ve İisagoci* kitapları perspektifine göre

değerlendirilebilir. Örnekleme de kıyas ve tümevarım gibi bir akıl yürütme tarzı ise ve kıyas ve tümevarım gibi o da *Birinci Çözümlemeler*'de inceleniyorsa o zaman örnekleme de *Önermeler*'de konu edilen önermelerden müteşekkil olması gerekir. Zira *Kıyas* kitaplarının tamamında konunun bu şekilde incelendiği açıktır. Önermeler kıyasın içerisinde öncül adını alıyorsa örnekleme oluşturulan önermelerin de öncül adını alması gerekir. Mesela İbn Sînâ *el-İşârât*'ta kıyas ve tümevarım gibi örnekleme de parçalarının önermeler olduğunu ve örnekleme parçası olduğunda ondaki önermelerin de öncül adını alacağını belirtmektedir (İbn Sînâ, 2005: 58). Önermeler yüklemli ve şartlı diye ikiye ayrılıyorsa örnekleme de bu önermelerden kurulabileceği açıktır. Kıyasın öncülleri olan önermeler sayıca iki oluyordu. Benzerlik açık olduğunda örnekleme de iki öncülden oluşması, ancak bu böyle olmadığında örnekleme üç öncülden meydana gelebileceği düşünülebilir. Fârâbî *Kitâbu'l-Hatâbe*'de incelemesini buna göre yapmaktadır (Fârâbî, 2019: p. 105, 106). Önermeler kategorilerin telifinden oluşuyorsa ve örnekleme parçaları olan öncüller de önermeler ise o zaman örnekleme parçaları olan önermelerin de kategorilerden oluşması gerekir. Nitekim Fârâbî yine *Kitâbu'l-Hatâbe*'de önermelerin parçalarının kategoriler olduğunu söylemiş ve önermelerin konu ve yüklemelerini bu açıdan incelemiştir (Fârâbî, 2019: p. 69). Birinden diğerine hüküm nakledilen tekillerin hükmün taşıyıcısı olmaları nedeniyle araz değil de cevher olabileceklerini, daha açık bir ifade ile bunların tekil cevher olabileceklerini ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla örnekleme öncüllerinin konuları tekil cevher olmalıdır. Ancak bu iki tekil cevherin benzeştikleri şeyin tümel olması bir zorunluluk gibi duruyor. Bununla birlikte birinden diğerine aktarılan hükmün de iki ayrı tekilde buldukları için tümel olmalarının gerektiği düşünülebilir. Dolayısıyla örnekleme iki tekilin benzeştikleri şey ve birinden diğerine aktarılan anlam tümel olmalıdır. Zira Fârâbî *Kitâbu'l-Kiyâs*'ta bunların tümel olacağını ifade etmiştir (Fârâbî, 1986c: 36). Ancak bunların beş tümelden hangileri olabileceği ayrıntılı bir soruşturmayı hak etmektedir. Acaba bu tümel anlamlar cins midir, tür müdür, ayırım mıdır, hâssa mıdır, araz mıdır? Meşşâî filozofların metinlerindeki örnekleme örneklerinin bu gözle incelenmesi ve ilgili tümelin hangi tümeler olabileceği ve bunların kanıtlamada ne gibi fonksiyonlarının olabileceği de tartışmaya açılmalıdır. Örneğin Fârâbî *Kitâbu'l-Hatâbe*'de bu meseleye dolaylı olarak değinmekte ve benzerliğin “araz ya da onun dışında başka bir şeyden” olabileceğine işaret etmektedir (Fârâbî, 2019: p. 103).

Örnekleme yapısının kendi açısından farklı bir incelemesini Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kiyâs*'ında buluyoruz. Buna göre örnekleme daha iyi bilinen birinci tekilde bulunan bir hükmün aradaki benzerlik dolayısıyla daha az bilinen ikinci

tekile aktarılması söz konusudur. Bu anlamda birinciye ikincinin örneği (*mis-lü's-sânî*), ikinciye ise birinci ile örneklendirilen (*temsîlü's-sânî bi'l-evvel*) denir. Bunların bir araya getirilmesi ile meydana gelen kanıtlamaya yani söze ise örneksel söz (*kavl misâli*) denir (Fârâbî, 1986c: 36). Bu işlemin akıl dediğimiz bir faili olduğu için ise bu işlemin bütününe bu failin faaliyetine de delalet edecek şekilde “örnekleme” anlamında *temsîl* denilmiş olmalıdır. Bununla birlikte Meşşâî filozofların metinleri üzerinde düşünüldüğünde daha derin anlamaya ve serhe gereksinim duyan ifadelerle karşılaşmak mümkün gözükmektedir.

5. Türleri ve Örnekleri Cihetinden Örnekleme

Aşağıda örnek olarak verilecek pasajlarda da gösterileceği üzere örnekleme, Meşşâî filozofların *Birinci Çözümlemeler*, yani *Kitâbu'l-Kıyâs* 'larında formu cihetinden ve bir kanıtlama tarzı olması bakımından ele alınırken *Retorik* yani *Kitâbu'l-Hatâbe* 'lerinde retorik sanatının temel kanıtlama biçimlerinden ikincisi olarak ele alınmaktadır.¹⁷ *Birinci Çözümlemeler* 'de örneklemeyle ilişkin bir bölümlenme söz konusu değilken *Retorik* 'te bu kanıtlama tarzının belirli bir tür zihinsel alanda, maddede uygulanması bakımından türlere ayrıştırıldığı görülmektedir. Örneklemeyle ilişkin olarak verilen örnekler de bu kitaplardaki ele alınış biçimine göre değişmektedir. *Birinci Çözümlemeler* 'de kanıtlamaya ilişkin genel örnekler verilirken *Retorik* kitaplarında örnekler türlerine göre örneklendirilmektedir. Mesela *Birinci Çözümlemeler* 'de Aristoteles' in verdiği örnek şöyledir:

“Söz gelişi A “kötü”, B “sınır komşularına karşı savaşa kalkışmak”, C “Thebaililere karşı Atinalılar”, D “Phokionlulara karşı Thebaililer” olsun. İmdi Thebaililerle savaşmanın kötü olduğunu tanıtlamak istersek, sınır komşularına karşı savaşmanın kötü olduğunu kabul etmemiz gerekir. Ama bu benzer şeylerden de gösterilebilir, söz gelişi Phokionlulara karşı savaşmanın Thebaililer için kötü olmasından. Madem sınır komşularına karşı savaşmak kötü ve madem Thebaililere karşı savaşmak sınır komşularına karşı savaşmaktır, açık ki Thebaililere karşı savaşmak kötü. Demek B'nin C ile D'de bulunduğu (çünkü her ikisi de sınır komşularına karşı savaşa kalkışmaktır) A'nın da D'de bulunduğu (nitekim Phokionlulara karşı savaş Thebaililer için iyi bitmedi) açık; ne ki A'nın B'de bulunduğu D ile tanıtlanacak” (Aristoteles, 1998: 221-223).

Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Kıyâs* 'ta verdiği örnek ise şöyledir:

¹⁷ Örneklemenin türleri ve örnekleri ile ilgili olarak Aristoteles'in ve İbn Sînâ'nın anlatıları hakkında bilgi için Abdulkadir Coşkun'un çalışmasına bakınız (Coşkun, 2015, 196-205).

“Örneğin duvarın mesela yapılmış/meydana getirilmiş/yaratılmış (yükevven) olduğunu ve bir failinin olduğunu gözlem ile bildiğimizde böyledir. Ve sonra göğü cisim olmada duvara benzer buluruz. Bu, duvarı yapanın (mükevvin) kendisinden dolayı var olduğu tümel anlam olsun. Ve göğ’e de bu şeyden dolayı yapılmış olduğu ve bir failinin olduğu hükmü verilir. Örnekse sözün, örneksel olduğu şöyle telifi şöyledir: “Duvar yapılmıştır, duvar cisimdir ve gök cisimdir, öyleyse gök yapılmıştır/yaratılmıştır” (mükevvene)” (Fârâbî, 1986c: 36).

İbn Rüşd örneği *Telhîsu'l-Kıyâs*'ta İslâm tarihinden bir örnekle örneklen-dirmektedir. İbn Rüşd'ün verdiği örnek şöyledir:

“Bunun örneği büyük tarafın A, küçüğün C, ortancanın B ve C'ye benzeyenin D olması; ve B'nin C'de, A'nın D'de bulunmasının A'nın C'de bulunmasın-dan daha bilinir olmasıdır. Bunun maddelerden olan örneği, A'nın yerine zulmü, C'nin yerine Hz. Osman'ın katlini, B'nin yerine halifelerin katlini ve D'nin yerine Hz. Ömer'in (ra) katlini almamızdır. Hz. Osman'ın katlinin zulüm olduğunu kanıtlamak istediğimizde halifelerin katlinin zulüm olması bun-dan önce gelir ve bunu Hz. Ömer'in (ra) katli ile kanıtlarız. Bu açık olunca, şöyle deriz: “Osman'ın katli halife katlidir, Halife katli zulümdür, öyleyse Osman'ın katli zulümdür.” Hz. Osman'ın halife olduğu ve Hz. Ömer'in katli-nin zulüm olduğu bızce Hz. Osman'ın (ra) katlinin zulüm olduğundan daha bilinir olduğu açıktır. Büyük tarafın ortancada mevcut olduğunu, -ki o “Halife katli zulümdür” [önermesidir]- halifelikte ve sahabelikte Hz. Osman'a ben-zeyen Hz. Ömer'in katli olan küçük tarafa benzeyende onun var olması ile ka-nıtladığımız açıktır” (İbn Rüşd, 1992: 351-352).

Örneklemenin alt türlerinin olup olmadığı da soruşturulmaya değer bir alt mesele olarak durmaktadır. Yukarıda verdiğimiz genel anlatı dışında örnekle-menin farklı açılardan da sınıflandırılması söz konusu olabilecektir. Nitekim İbn Rüşd *Cevâmi'u Kitâbi'l-Hatâbe*'de örneği konu, yüklem ve benzer üçlüsünün farklı durumlarına göre üç sınıfa ayırmaktadır:

“(1) Bunlardan biri, yüklem konunun benzerinde (şebîh) bulunması ya da ondan olumsuzlanması daha bilinir olduğunda, yüklem konunun benzerinde bulunması ya da ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğuna ya da ondan olumsuzlandığına hükmedilmesidir. Bunun örneği “Gök yapılmıştır/yaratılmıştır, çünkü duvar yapılmıştır/yaratılmıştır” sözümüzdür. (2) Bir diğeri, benzerin bulunması ya da olumsuzlanması daha bilinir olduğunda, yüklem benzerinin konuda bulunması ya da ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğuna ya da ondan olumsuzlandığına hükmetmemizdir. Bunun örneği, hareket etmesinden göğün değişebilir olduğuna hükmetmemizdir. (3) Bir diğeri, yüklem benzerinin konunun benzerinde bulunması ya da ondan olumsuzlanması daha bilinir olduğunda yüklem benzerinin konunun benzerinde bulunması ya da onun ondan olumsuzlanması dolayısıyla yüklem konuda bulunduğuna ya da ondan olumsuzlan-

dığına hükmetmemizdir. “Bal seyreler, çünkü şeker erir” sözü bunun örneğidir” (İbn Rüşd, 2015: p. 26).

İbn Rüşd’ün getirmiş olduğu bu açılım örneklemeyle ilişkin genel söylemlerin ötesine geçmemizi sağlamakta ve yüklem konunun benzerinde olup olmadığı, yüklem benzerinin konuda olup olmadığı ve yüklem benzerinin konunun benzerinde olup olmadığı meselesine dikkatimizi çekmektedir.

Aristoteles ise *Retorik*’te örneklemeyle farklı bir cihetten ikiye ayırmaktadır. 1. Gerçek olayların anlatıldığı örnekler, 2. Kurgusal olayların anlatıldığı örnekler. Bunlardan ikincisi de kendisi içerisinde ikiye ayrılır. 2-a. Betimleyici koşutluk, 2-b. Hayvan masalları. Örneklemenin bu sınıflarına ilişkin olarak Aristoteles birer örnek vermektedir. Bu örnekleri Aristoteles’ten dinleyebiliriz.

1. Gerçek olayların anlatıldığı örneklere örnek şudur:

“Pers kralına karşı savaşa hazırlanmalı ve onun Mısır’ı dize getirmesine izin vermemeliyiz. Çünkü baba Dareisos Mısır’ı ele geçirinceye kadar Ege Deniz’ini aşamadı; ama onu ele geçirir geçirmez denizi aştı. Yine Kserkses, Mısır’ı ele geçirinceye kadar bize saldıramadı, ama onu ele geçirir geçirmez denizi aştı. Dolayısıyla bugünkü kral Mısır’ı ele geçirirse, o da denizi aşacaktır, bu yüzden buna izin vermemeliyiz” (Aristoteles, 2004: 134).

2. Kurgusal olayların anlatıldığı örneklere gelecek olursak, 2-a’nın örneğini Aristoteles şöyle anlatmaktadır:

“Betimleyici koşut, Sokrates’in kullandığı kanıt türüdür: örneğin kamu görevlileri kura ile seçilmemelidir. Atlilerden yarışmaya uygun olanların seçilmesi yerine kura ile atlet seçilmesine benzer bu: ya da bir geminin tayfaları arasında bir dümenici seçmek için kuraya başvurmak gibi, sanki dümeni kullanmasını bilen adamı değil de kura kime düşerse onu almak zorundaymışız gibi” (Aristoteles, 2004: 134-135).

2-b’ye ilişkin olarak Aristoteles iki örnek vermektedir. Bu örneklerden birincisini şöyledir:

“Stesikhoros’un Phalaris üzerine masalı ile Aisopos’un sevilen önderin savunulması masalı, hayvan masallarına örneklerdir. Himera halkı Phalaris’i askeri diktatör yapıp da ona bir muhafız vermeye kalkınca, Steikhoros uzun bir konuşmayla onlara, tamamı sırf kendine ait bir otlığı olan atın masalını anlatır. O sırada bir erkek domuz gelir ve onun otlığında yayılmaya başlar. Domuzdan hincını almak isteyen at, adamın birine bu konuda kendisine yardım edip edemeyeceğini sorar. Adam der ki “Sana gem vurmama ve elimde kargılarıyla sırtına binmeye izin verirsen, yardım ederim.” At razı olur ve adam sırtına biner, ama at domuzdan hincını alacakken adamın kölesi olduğunu anlar. “Siz de” diye sürdürür masalını Steikhoros, “düşmanlarınızdan öcünüzü almak isterken atın yazısına düşmemeye dikkat edin. Phalaris’i askeri diktatör

yapmakla daha şimdiden gemi ağzınıza taktırdınız. Ona bir muhafız vererek sırtınıza binmesine izin verirseniz, daha o an onun kölesi olursunuz” (Aristoteles, 2004: 135).

Örnekleme türleri ve bunlara ilişkin verilen örneklere dair Aristoteles’in ve Meşşâî filozofların metinlerinden örnekler vermeye çalıştık. Örneklemenin alt türlerinin nasıl anlaşılması gerektiği, ayrıca örneklemeyle ilişkin olarak verilen örneklerin örnekleme teorisi üzerinden nasıl analiz edilebileceği meselesi de bu anlamda göz önünde bulundurulmalıdır.

6. Tümel Kıyasî Sanatlardaki Yeri Cihetinden Örnekleme

Meşşâî mantıkta *Birinci Çözümlemeler*’den sonra gelen beş kitapta beş kıyasî sanat (*es-sınâi ‘u’l-kıyâsiyyetu’l-hams*) (Fârâbî, 1986b: 14), beş mantıksal sanat (*es-sınâi ‘u’l-mantıkiyyetu’l-hams*) (İbn Rüşd, 1984: 165) ele alınmaktadır. Bu sanatlardan üçü burhan sanatı, cedel sanatı ve sofistlik sanattır. Bu üç sanatta kullanılan önermeler tümeldir (Fârâbî, 1986a: 75-76) ve bu üç tümel sanatın konu ve matlupları aynıdır (Fârâbî, 1986b: 27). Bu üç sanat kıyasla kurulduğuna ve tümel olduklarına göre acaba örneklemenin bu sanatlardan açısından hiçbir önemi yok mudur?

Meşşâî mantıkta bahsedilen kıyasların kurulması için tümevarım aşamasının geçilmesi, tümevarım aşaması için de örnekleme aşamasının geçilmiş olması gerekmektedir. Nitekim Aristoteles *İkinci Çözümlemeler*’in ikinci makale on dokuzuncu faslında burhan için ilkelerin elde edilmesinin gerektiğini söylemekte, ilkelerin elde edilmesi için ise duyum, hafıza, hatırlama, tecrübe ve tümevarım aşamalarının geçilmesi gerektiğini belirtmektedir (Aristoteles, 2005: 76-7). Fârâbî de *Kitâbu’l-Cedel*’de insanların önce örnekleme, sonrasında tümevarıma benzer örnekleme, sonra tümevarımı, sonrasında ise kıyası kullandıklarını söylemektedir (Fârâbî, 1986b: 99-100). *el-Elfâzû’l-Musta‘mele fi’l-Mantık*’ta ise hem örneklemenin hem de tümevarımın tasdiğinin oluşmasında, şeylerin anlaşılması ve öğretilmesinde, ezberlenmenin sağlanmasında fayda sağladıkları ifade edilmektedir. Tümel anlamın tasavvuru bazen zor olabilir. Bu anlamda tikellerin duyumsanması ile yapılan örneklemeyle de şeylerin hafız edilmesi, tahayyül edilmesi ve tümellenmesinde etkili olduğu açıktır (Fârâbî, 2002: 61, 66-67). Dolayısıyla beş kıyasî sanattan tümel olan ilk üçü, yani burhan, cedel ve safsata sanatlarında söz konusu kıyasların oluşturulabilmesi için örnekleme aşamasının zaten aşılmış olması gerektiğini çıkarımlayabiliriz. Zira duyumsadıklarından örnekleme yapamayan zihnin tümevarması mümkün değildir, tümevarımayan zihnin ise tümenden gelebilmesi yani kıyas kurabilmesi

söz konusu olamaz. Kıyasın olmadığı yerde ise burhan, cedel ya da sofistikten bahsetmenin imkanı kalmayacaktır.

Felsefenin yöntemi olan burhan sanatı açısından da örneğin ayrı bir yeri vardır. Fârâbî örneklerin bazısının retoriksel (*misâl hatabî*) olması gibi bazısının da bilimsel (*misâl ilmî*) yani burhanî olduğunu belirtmiştir (Fârâbî, 1986b: 102). Burhan gibi cedel açısından da örneklemenin önemli olduğunu söyleyebiliriz. İbn Rüşd de *Telhîsu'l-Hatâbe*'de örnek sınıflarını anlatırken kurgulanmış anlatıların (*kelâm muhteri'a*) mevcut örneklerden daha kolay olduğunu ifade etmekte ve bu bağlamda örnekte söz konusu olan benzeri almanın felsefeye bir yol olduğunu dile getirmektedir. Çünkü der İbn Rüşd, tümele vakıf olunması benzerin alınmasıyla mümkündür (İbn Rüşd, 2002: 2.20.7). Örneklemeye cedel sanatı açısından da işlevseldir. Nitekim İbn Sînâ *Dânişnâme-i Alâî*'de cedel açısından örneğin önemli olduğunu ve cedelcilerin hükmünün zorunlu olmadığını anlayana dek örneği (*misâl*) kullandıklarını ifade etmiştir (İbn Sînâ, 2013: 86). Bunlarla birlikte örneklemenin tümel bir sanat olan sofistiktir için de bir başlangıç aşaması olduğu çıkarılabilir.

7. Tikel Kıyasî Sanatlardaki Yeri Cihetinden Örneklemeye

Beş sanattan diğer ikisi olan retorik ve şiir sanatı açısından da örneklemeye dediğimiz akıl yürütme tarzının önemli olduğunu, dahası özel bir önemi haiz olduğunu ayrıca belirtmek gerekir. Fârâbî'ye göre, beş sanattan bu iki sanat genel yani avama yönelik sanatlardır (Fârâbî, 1990a: 141) ve ayrıca kullandıkları önermeler de tikel önermelerdir (Fârâbî, 1986a: 76).

Aristoteles gibi Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd'e göre de retorik sanatında kullanılan temel kanıtlama sınıfları örtük kıyas ve örneklemedir (Aristoteles, 2004: 39; Fârâbî, 2019: p. 57; İbn Sînâ, 1964: 35, 167; İbn Rüşd, 2002: 1.2.16). İbn Sînâ'nın da dediği üzere örneklemeye, törenselle ve adli retorikten ziyade politik (*müşâvirî*) retorikte yararlıdır (İbn Sînâ, 1964: 169, 244; İbn Rüşd, 2002: 3.17.8). Örneklemeye, şiir sanatı için son derece önemlidir. Zira Fârâbî'nin de dediği gibi, şiir sanatında asıl anlamda kullanılan tek kanıtlama tarzı, örneklemedir (Fârâbî, 1987: 494). İbn Rüşd *Telhîsu Kitâbi's-Şi'r*'de şiirin tahyile (hayal oluşturmaya) dayandığını, tahyilin basit ve bileşik diye ikiye ayrıldığını, basit olanın kendisi içerisinde ikiye ayrıldığını ve bunların ilkinin teşbih ve örneklemeye olduğunu ifade etmektedir (İbn Rüşd, 1986: p. 3). Meşşâî mantıkta şiir sanatı da beş kıyasî sanattan biri ve beşincisi olarak sayılmaktadır, ancak sadece örneklemeye ile yapılmasına rağmen şiir sanatına kıyasî denmesinin nedeni aslında örneklemenin tümevarım ve kıyasa giden yolun başlangıcı olmasıdır denilebilir. Anlaşılacağı üzere örneklemeye, halka yönelik olan bu iki sanatın her birinin temel

kanıtlama biçimidir ve örnek olmaksızın retorik ve poetika sanatlarından bahsedilemez.

Sonuç

Çalışmanın giriş kısmında ifade edildiği gibi makalenin amacı, klasik mantıkta üç akıl yürütme tarzından birini teşkil eden “örnekleme”nin, Aristotelesçi sistemden yararlanılarak farklı perspektiflerle kurgulanmış farklı mantıksal yapılarca ortaya konulmuş standart anlatılarındaki ele alınma biçimlerinin yetersizliklerine işaret ederek, bu kanıtlama tarzını, bütünlükçü bir mantıksal yapı olarak ifade etmeye çalıştığımız Meşşâî mantık sistemi içerisinde farklı cihetlerden soruşturmaya tâbi tutmak idi. Temel konuları Meşşâî mantık sistemi üzerinden kurgulanan farklı mantıksal yapılar, ele aldıkları alt mantık konularını ve meselelerini doğaları gereği kendi yapısal bütünlüklerinin gayelerine göre ele almakta ve konumlandırmaktadır. “Meşşâî mantık” terimi ile ifade edilen Aristoteles, Fârâbî, İbn Sînâ ve İbn Rüşd’ün mantık kitaplarında vaz ettikleri mantıksal yapı, mantığın bölümlerinin her birini ayrıntılı olarak incelemekte, alt konu ve meseleleri ise bu bölümler ve genel bütünlüğü gözeterek konumlandırmaktadır. Biz örnekleme, bütünlüklü bir mantıksal sistem olan Meşşâî mantık perspektifi üzerinden tasvir etmeye ve sorunsallaştırmaya çalıştık. Bu amaçla kanıtlamayı öncelikle Türkçedeki isimlendirilmesi cihetinden, sonrasında ise sırasıyla akıl yürütme teorisindeki yeri, tanımı, yapısı, türleri ve örnekleri, tümel kıyasî sanatlar ve tikel kıyasî sanatlardaki yeri cihetinden açığa çıkarmaya ve tartışmaya açmaya çalıştık. Çalışmanın sonunda görüldüğü üzere, klasik dönem ders kitapları ve mantığa başlangıç eserlerindeki standart ele alınış biçimlerinden de yararlanmakla birlikte örneklemenin, Meşşâî filozofların mantık metinleri üzerinden incelenmesi yararlı, hatta elzemdir. Benzer tarz tartışmalar klasik mantığın başka farklı alt meseleleri üzerinden de yapılabilir gözükmektedir. Böylelikle, ele alınan meselelerin daha iyi anlaşılması ve farklı şekillerde sorunsallaştırılıp yorumlanabilmesi imkânı da ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

ARISTOTELIS (1837a), *Organon*, ed. Immanuelis Bekkeri, *Aristotelis Opera* içinde, Berolini, Oxonii E Typographeo Academico, C. I.

ARISTOTELIS (1837b), *Aristotelis Opera*, ed. Immanuelis Bekkeri, Berolini, Oxonii E Typographeo Academico, C. XI.

ARİSTOTELES (1998), *Nikomakhos’a Etik*, çev. Saffet Babür, Ankara, Ayraç Yayınları.

- ARİSTOTELES (2004), *Retorik*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- ARİSTOTELES (2005), *İkinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- ARISTOTLE (1982), *The Art of Rhetoric: Aristotelous Tekhnês Rhêtorikês*, ed. ve çev. John Henry Freese, Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press.
- ARISTOTLE (1997), *Analütika Hüsterâ*, nşr. Hugh Tredennick ve E. S. Forster, *Posterior Analytics-Topics* içinde, Cambridge-London, Harvard University Press.
- ARISTÛ (1999a), *Kitâbu Anâlûtikâ el-Ûlâ ev Kitâbu'l-Kıyâs*, Arapçaya çev. Tuzârî b. Basîl Ahî Estefan, nşr. Ferîd Cebr, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantık Aristû* içinde, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, C. I, s. 179-416.
- ARISTÛ (1999b), *Kitâbu Anâlûtikâ es-Sâniye ev Kitâbu'l-Burhân*, Arapçaya çev. Ebû Bişr Mettâ, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantık Aristû* içinde, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lübânî, C. I, s. 424-623.
- BREWER, Scott (1996), “Exemplary Reasoning: Semantics, Pragmatics, and the Rational Force of Legal Argument by Analogy”, *Harvard Law Review*, C. 109, Sy. 5.
- BARNES, Jonathan (2007), “Peripatetic Logic: 100BC-200AD”, *Bulletin of the Institute of Classical Studies. Supplement*, No: 94, *Greek & Roman Philosophy 100 BC-200 AD*, C. II, s. 531-546.
- COŞKUN, Abdulkadir (2014), *İbn Sînâ Felsefesinde Retorik*, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- DURUSOY, Ali (2010), “Mantık ve Mantık Tarihi Üzerine Bir Değerlendirme”, *İslâmî İlimler Dergisi*, C. V, Sy. 2, s. 9-20.
- EBHERÎ (2017), *İsâgûci ve Şerhi*, nşr. çev. ve şerh: Ferruh Özpilavcı, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- EDWARD, Alexander G. (2016), *Aristotle's Concept of Analogy and Its Function in the Metaphysics*, yüksek lisans tezi, Dalhousie University Halifax, Nova Scotia.
- FÂRÂBÎ (1404), *el-Elfâzu'l-Musta'mele fi'l-Mantık*, nşr. Muhsin Mehdî, İran, el-Mektebetü'z-Zehrâ.
- FÂRÂBÎ (1409), *Şerhu'l-İbâre*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, *el-Mantıkiyyât li'l-Fârâbî* içinde, Kum, Menşûrâtü Mektebeti Âyetillâhi'l-'Uzmâ el-Mer'aşî en-Necefî, C. II, s. 1-259.

- FÂRÂBÎ (1931), *İhsâu'l-'Ulûm*, nşr. Osman Muhammed Emin, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî.
- FÂRÂBÎ (1986a), *Kitâbu Îsâgûcî ey el-Medhal*, nşr. Refik el-'Acem, *en-Nassu'l-Kâmil li-Mantık Aristû* içinde, Beyrut: Dâru'l-Maşrık, C. I, s. 75-87.
- FÂRÂBÎ (1986b), *Kitâbu'l-Cedel*, nşr. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, Beyrut, Dâru'l-Maşrık, C. III.
- FÂRÂBÎ (1986c), *Kitâbu'l-Kiyâs*, nşr. Refik el-'Acem, *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî* içinde, Beyrut, Dâru'l-Maşrık, C. 2, s. 11-64.
- FÂRÂBÎ (1987), *Makâle fî Kavânini Sınâ'ati's-Şu'arâ li'l-Mu'allimi's-Sânî*, nşr. Muhammed Takî Dânişpejûh, *el-Mantukiyyât li'l-Fârâbî* içinde, C. I, s. 493-499.
- FÂRÂBÎ (1990a), *Kitâbu'l-Hurûf*, nşr. Muhsin Mehdî, Beyrut, Dâru'l-Maşrık.
- FÂRÂBÎ (1990b), *Kitâbu'l-Kiyâsi's-Sagîr*, nşr. ve çev. Mübahat Türker Küyel, *Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri* içinde, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, s. 53-126.
- FÂRÂBÎ (2019), *Kitâbu'l-Hatâbe: Retorik*, nşr. ve çev. Ali Tekin, *Kategoriler ve Retorik* içinde, İstanbul, Klasik Yayınları.
- İBN RÜŞD (AVERROES) (1969), "Middle Commentary on Porphyry's *Isagoge*", İbranice ve Latince'den İngilizce'ye çev. Herbert A. Davidson, *Middle Commentary on Porphyry's Isagoge and on Aristotle's Categoriae* içinde, Cambridge, Massachusetts, The Mediaeval Academy of America, s. 1-27.
- İBN RÜŞD (1984), *Şerhu Kitâbi'l-Burhân li-Aristâtâlîs*, nşr. Abdurrahman Bedevî, *Şerhu'l-Burhân li-Aristû ve Telhîsu'l-Burhân* içinde, Kuveyt: el-Meclisü'l-Vatanî li's-Sakâfe ve'l-Fünûn ve'l-Âdâb, s. 155-486.
- İBN RÜŞD (1986), *Telhîsu Kitâbi's-Şi'r*, nşr. Charles E. Butterworth-Ahmed Abdülmecid Herîdî, Mısır, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-'Âmme li'l-Kitâb.
- İBN RÜŞD (1992), *Telhîsu Kitâbi Anâlûtikâ el-Üvel ev Kitâbi'l-Kiyâs*, nşr. Cîrâr Cihâmî, Beyrut, Dâru'l-Fikri'l-Lübânî.
- İBN RÜŞD (Averroes) (2002), *Telhîsu Kitâbi'l-Hatâbe*, nşr. Maroun Aouad, *Commentaire Moyen A La Rhétorique D'Aristote* içinde, Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, C. II.
- İBN RÜŞD (2015), "Retorik Üzerine Küçük Şerh", çev. Ali Tekin, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, Sy. 2, s. 179-193.

- İBN SÎNÂ (1954), *eş-Şifâ, el-Mantık: el-Hatâbe*, nşr. Muhammed Selîm Sâlim, Kahire, Neşru Vizâreti'l-Ma'ârifî'l-'Umûmiyye, 38, 167.
- İBN SÎNÂ (1964), *eş-Şifâ, el-Mantık: el-Kıyâs*, nşr. Sa'îd Zâyid, Kahire, el-Hey'etü'l-'Âmme li-Şu'ûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye, s. 568-9.
- İBN SÎNÂ (1985), *Kitâbu'n-Necât*, nşr. Mâcid Fahrî, Beyrut, Menşûrâtü Dârî'l-Âfâki'l-Cedîde.
- İBN SÎNÂ (2005), *İşaretler ve Tenbihler*, çev. Ali Durusoy-Muhittin Macit-Ekrem Demirli, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ (2010a), *Kitâbu'ş-Şifâ: Kategoriler*, çev. Muhittin Macit, İstanbul, Litera Yayıncılık.
- İBN SÎNÂ (2010b), *'Uyûnu'l-Hikme*, nşr. Abdurrahman Bedevî, Paris, Dâru Byblion.
- İBN SÎNÂ (2013), *Dânişnâme-i Alâî*, çev. Murat Demirkol, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- KÂTİBÎ, *Şemsiyye Risâlesi*, nşr. çev. ve şerh: Ferruh Özpilavcı, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2018.
- LIDDELL and SCOTT (t.y.), *Liddell and Scott's Greek-English Lexicon*, Oxford, Oxford University Press.
- MAGNÎSÎ (2009), *Mugni't-Tullâb*, nşr. 'Îsâm b. Mühezzib es-Sebû'î, Beyrut, Dâru'l-Beyrûtî.
- MEHMED Hâlis (t.y.), *Mizânu'l-Ezhân*, Hazırlayan: Kudret Büyükçoşkun, *Mantık Metinleri 1* içinde, Ankara, İşaret Yayınları.
- al-ROUAYHEB, Khaled (2019), *The Development of Arabic Logic (1200-1899)*, Germany, Schwabe Verlag.
- SANDSTAD, Petter (2012), *The Structure of the Expert-Analogy in Plato and Aristotle*, yüksek lisans tezi, University of Oslo.
- TEKİN, Ali (2017), *Varlık ve Akıl: Aristoteles ve Fârâbî'de Burhan Teorisi*, İstanbul: Klasik Yayınları.